

שלא כסדרן בחצי אות

לגבי קריאת ק"ש איתא בפרק מאימתי (ברכות י"ג.) "וְהָיוּ [הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה] - שלא יקרא למפרע", כלומר שאין לקרוא מילה מוקדמת לאחר שקרא מילה מאוחרת; הלכה ידועה היא שגם בכתיבת תפילין ומזוזות יש לכתוב כסדרן, וממילא אי אפשר לתקן אות שהתקלקלה או שנחסרה לאחר שכבר כתב את האות שלאחריה, כמ"ש הלבוש (ל"ב כ"ג) "אם חיסר אין לו תקנה, שאין מגיהין בתפילין, שאם כן יהיו כתובין שלא כסדרן - שפסולים משום דכתיב והיו הדברים האלה וגו' - בהווייתן יהיו, כלומר כסדר שנכתבו בתורה יהיו כתובים בכל מקום שיצטרך להם" [וכך הביא הב"י (ל"ב כ"ה) את הדרשה 'והיו - שיהיו נכתבות על הסדר' בשם הר"י אסכנדרני].

ננסה לבאר את מוצא הדין, ולברר האם יכול לתקן אות חסרה או מקולקלת לאחר שכתב רק חלק מהאות שלאחריה, ויש בזה נפ"מ מאד גדולה למעשה, שכשסופר מגלה טעות ונאלץ למחוק את המילים שלאחריה - יתכן שדי שימחק מכל אות שיעור שמקלקל בודאי את האות, ואין צורך למחוק את כל האות, ובכך מרוויח הן זמן, הן את יופי התוצאה שלאחר התיקון, והן שהשרטוט לא יתקלקל [אם ימחק רק את החלק התחתון של האותיות, שאינו על השרטוט].

איתא במכילתא (סוף פרשת בא) "בארבעה מקומות מזכיר פרשת תפילין... ואלו הן קדש ל', והיה כי יביאך, שמע, והיה אם שמוע, כותבן כסדרן, ואם לא כותבן כסדרן הרי אלו יגנזו".

כתב הירושלמי (מגילה א' ט') "תולין בספרים [=בספרי תורה], אין תולין לא בתפילין ולא במזוזות", כלומר שכששכחו לכתוב מילה אפשר להוסיף אותה בין השורות בספר תורה, ולא בתו"מ.

פסול שלא כסדרן בתו"מ: כתב הרמב"ם (תפילין א' ט"ז) "שכח לכתוב את השם... ובשאר התיבות אם שכח כותב מקצת התיבה בשטה ומקצתה למעלה - במה דברים אמורים בספר תורה, אבל במזוזה ותפילין - אין תולין בהן אפילו אות אחת, אלא אם שכח אפילו אות אחת גונז מה שכתב וכותב אחרת" - הרי שהבין מהמכילתא שאין לכתוב אות בתפילין ומזוזות לאחר שכתב את האות שלאחריה; בדומה לזה כתב הרא"ש (הלכות קטנות ס"ת י"ב) "צריך ליזהר שלא יגע רגל הה"א למעלה... ואם תגע למעלה אין לה צורה, ופסולה עד שיתקן, אבל בתפילין אין תקנה בתיקון כי צריך לכותבן כסדרן" - הרי שהבינו שכשבתפילין ומזוזות שכח אות, או כשאות התקלקלה, וכבר המשיך לכתוב את האות שלאחריה - אין תקנה בהוספת או תיקון האות

שחסרה כי נמצא שהיא תכתב לאחר האות שלאחריה, וכ"פ השו"ע (ל"ב כ"ג) "אם מצא שחסר אות אחת אין לו תקנה - שאם כן היו כתובין שלא כסדרן, ופסולין משום דכתיב והיו - בהוייתן יהו".

שלכס"ד בסדר כתיבת פרשיות תפילין של ראש: לדעת הגהת הסמ"ק (קנ"ג אות ו') **קבלה מרבי יחיאל, שאין לחוש בסדר כתיבת פרשיות תפילין של ראש**, וסיים "ומיהו גם שם נהגו הסופרים להקפיד"; אמנם הב"י חלק על כך "דבר תימה הוא בעיני דכיון דתניא במכילתא כתבן שלא כסדרן יגנזו - הא נמי שלא כסדרן הוא, וכן נראה שהוא דעת הפוסקים שלא חילקו בין של ראש לשל יד בכך... צריך לכתבן כסדר שהם כתובים בתורה... וכן הלכה", וכ"פ הרמ"א (ל"ב א') "וצריך לכתבם בסדר הזה לכתוב תחלה הקודמת בתורה, ואם שינה - פסול".

תליה בין העמודות בס"ת ובין השורות בתפילין: הר"ן (בשו"ת סי' ל"ט) נשאל על ס"ת שהסופר השמיט מילים, וכתבן בין עמודה לעמודה עם ציון מקום לשם מתוך מקומן [כעין 'כוכביות' שלנו], וחשש בזה מפני שהמילה החסרה לא נקראת במקומה הראוי [שאו שיקרא את המילה בין עמודה לעמודה, או כהמשך לשורה שמימינה, או לפני השורה שמשמאלה] ונמצא שהמילה חסרה במקומה וגם אין כאן קריאה על הסדר, ומה שהתירו לכתוב מקצת מילה מעבר לגבול העמודה הוא כשמקומה אכן בסוף שורה זו, וכן התירו לתלות מילה במקומה הראוי אך בין שורה לשורה, אך הוסיף הר"ן שיש מי שהתיר בכך - "אחר שבין מה שנכתב תוך לדף וחוץ לדף התורה שלימה אין כאן חסר ויתר, ואף על פי שלא נכתב במקומו, בין השיטות - יקראנו הקורא במקומו אפילו תינוק דלא חכם ולא טפש".

השיב הר"ן שאף שמצאנו בחז"ל תיקון טעויות רק בגרירה ומחיקה, והתליה שהוזכרה היא רק בין השורות - הרי שתליה בין העמודות פסולה, אלא שנראה להכשיר עפ"י ספר התרומה (סי' ר"ה), שביאר את הירושלמי שתולין בספרים ולא בתפילין ומזוזות עפ"י המכילתא שפרשיות תפילין צריכות להכתב כסדרן, וכשתולה מילה חסרה בין שורה לשורה נחשבת שלא במקומה כי את מילה זו קוראים לאחר השורה שמעליה ולפני השורה שתחתיה "ונמצא שנכתב שלא כסדרו", וממילא בתפילין פסול כי הוזכר בהן פסול שלא כסדרן, ובס"ת כשר; ולדבריו יש להכשיר בס"ת גם כשהמילה נכתבה בין העמודות אף שאינה במקומה, כפי שמכשירים תליה בין השורות אף שאינה במקומה, וסימונים נצרכים רק כדי ליישר את הקורא.

אך דוחה הר"ן ששיטה זו אינה נכונה בעיניו, שכוונת הירושלמי כדרך קושיא היאך שנינו שהחילוק היחיד בין ספרים לתו"מ הוא שהספרים נכתבין בכל לשון, הרי יש חילוק נוסף שתולין בספרים ולא בתו"מ? ותרצו שלא שנינו גם את חילוק זה כי מה שלא תולין בתו"מ אינו מחומר תו"מ או מקולן של ספרים, אלא רק כי טכנית בס"ת יש יותר רווח בין שורה לשורה וניתן לתלות, משא"כ בתו"מ אין רווח, ולכן "תפילין ומזוזות שכתבם כספרים תולין בהם, וספרים שכתבן כתפילין ומזוזות אין תולין בהן".

ומכאן טוען הר"ן שאם הפסול בתליה הוא רק מפני דרך הכתיבה "ש"מ דתלייה כסדרן מקרי, דאי לאו הכי מן הדין היתה פסולה מדתניא כתבן שלא כסדרן הרי אלו יגנזו", ואשר על כן אין להכשיר תליה שבין העמודות כי נכתבת שלא במקומה "אלא אם כן יעידו אנשים שראוי לסמוך בהן שנהגו לקרות בהן ע"פ גדולים... אבל זכורני שכשהייתי תינוק שקנה א"א ז"ל ספר תורה שהיה כתוב על דרך זה עודנו אתי ולא הכשירו א"א ז"ל לקרות בו".

מ"מ כתב החזו"א (או"ח ריש סי' ה') שגם הר"ן אינו חולק על דין כסדרן בזמן הכתיבה "אלא תולין ואין תולין היינו אפילו נכתבו כסדרן", והוסיף "לא נמצא אף פוסק אחד שהכשיר נכתב שלא כסדרן, והפוסלין המה כל עמודי הוראה".

אם כבר כתב חצי אות שלאחריה: יש כאן שני נידונים, האם לאחר שכתב חצי אות יוכל לתקן אות שלפניה שנפלסה או שחסרה, והאם לאחר שהשלים את האות המוקדמת יוכל להשלים את האות אף שחציה הראשון כבר נכתב לפני שתיקן את האות המוקדמת.

כתב הפמ"ג (א"א ריש סי' ל"ב) שכשכתב רק מקצת מהאות - עדיין יכול לתקן את האות שלפניה אף בתפילין ומזוזות "אם כתב מקצת אות ואחר כך כתב האות שמקודם - משלים האות, ולא הוי שלא כסדרן - דכל שאין כותב אות שלם מקרי והיו הדברים כסדרן - דדבר שלם בעינן, לא חצי דבר", וכ"כ ערוה"ש (ל"ב ד') והמ"ב (כללי שלא כסדרן, סי' ל"ו).

מדבריו למד בשו"ת שבט הלוי (א' י"א ב') שכמו לענין תחילת כתיבה אין פסול של שלא כסדרן בחצי אות - שאם כתב חצי אות עדיין יכול לתקן את האות שלפניה, כי 'והיו הדברים' - דבר שלם בעינן, כך גם לגבי סוף הכתיבה אף שנמצא שמקצת האות נכתבה בפסול לפני כתיבת האות שלפניה [כלומר, שנפסלה או שחסרה, וכעת משלימים אותה אף שלאחריה כבר כתובה חצי אות] "סוף סוף אין כאן דבר שלם להפסל משום והיו הדברים", והוסיף השבט הלוי "וכיו"ב כתבו הפוסקים לענין חק תוכות (עם ציון מקום שגוי, ראה את הציון המדויק בהמשך)".

אמנם, בתשובת האבני נזר (או"ח ט') חלק על הפמ"ג והחמיר שאם כתב אפילו חלק מהאות הבאה - לא יוכל לחזור ולכתוב או לתקן את האות שלפניה, וממילא לא יוכל גם לחזור ולהשלים את האות המאוחרת לאחר שתיקן את האות שלאחריה, אך לא ראיתי בדבריו ראייה מוכרחת לזה. מהלך דבריו הוא שהרמ"א (אה"ע קכ"ה ד') כתב לגבי פסול חק תוכות בגט "ולא מיקרי חק תוכות אלא כשכל האות נעשה כך, אבל אם עדיין צריך לתקן שיהיה אות - כשר" [כגון כשנפלה טיפת דיו בצורת חלק מאות, והשלים ממנה את האות ע"י כתיבה] - והניח האבנ"ז שמסתמא ה"ה כלפי שלא כסדרן אף אם כתב מקצת אות - יוכל לתקן את האות שלפניה; אך הקשה שהשו"ע (או"ח ל"ב י"ח) החמיר לגרור את כל האות ר' שעשאה כד', ולא הסתפק במחיקת הגג או הירך בלבד; מכיון שהרמ"א לא חלק על השו"ע להכשיר במחיקת חצי אות והשלמתה בכשרות - ע"כ י"ל שכל שהיקל הוא רק לגבי גיטין ולא בתו"מ, והסברא בזה י"ל שגט כשר בכל כתב אם

הוא לשון גירושין, ואין האות עיקר אלא רק הקריאה, ומכיון שלפני שהאות נגמרה אין לה קריאה - יהא די להשלים את הקריאה בכשרות ולא משנה שתחילתה בפסול, כמו בשחיטה שכשחצי קנה פגום - די להוסיף עליו כלשהו, משא"כ בסת"ם צריך דוקא כתב אשורית, וכשמקצת תמונת האות נעשתה בפסול - הרי כולה פסולה כי לא יוצא בקריאה אלא בתמונת האות שצריכה להעשות בכשרות "והוא הדין לשלא כסדרן אפילו במקצת דפסול". אלא שציין שזה דלא כמג"א ופר"ח שסבורים שגיטין ותו"מ שווים בכל אנפי.

וביסוד הדברים הסתפק האם פסול שלא כסדרן דומה לפסול שלא לשמה - שצ"ל לשמה מתחילת הכתיבה, או שדומה לפסול של 'העשוי בפסול' - שאינו פסול אלא בגמרו, כפי המבואר בתוס' (מנחות מ': ד"ה שמא) שהוא רק בגמר העשיה [לא ראיתי היכן ראה כר בתוס' (י.ש.)]; אמנם, לדעת הראב"ד למ"ד לולב צריך אגד - לא ניתן להוסיף את המין השלישי לשני מינים שהיו כבר אגודים, כי האגד צ"ל לשלשת המינים ולא די לסיים בכשרות לאחר שיש מקצת אגד בפסול; וי"ל שאף תוס' לא נחלקו בזה כי כל שהקלו בגמר בכשרות הוא בציצית שהקפידה תורה רק שגמר עשייתם תהיה בכשרות שהרי תחלת עשייתן לעולם הוא בפסול ואין הכשרן אלא בגמרם, משא"כ באגד דרך עשייתו באיגוד ג' המינים מתחילתו, וכל העשיה צ"ל בכשרות, ואם כן לגבי פסול כסדרן שיכול לכתוב כולו כסדרן - אין להכשיר במקצת אות. השבט הלוי הביא את דברי האבני נזר, וסיים "לכן לכתחלה יעשה כהגאון אבני נזר למחוק כולו, ודיעבד כדאי רבינו הפמ"ג לסמוך עליו, ואין פנאי לעיין בדברי האחרונים בזה".

סיכום דברי האבני נזר: הרמ"א הכשיר להשלים בגט אות שנכתבה נכתבה בחק תוכות והושלמה בכשרות, והקשה האבנ"ז מדוע לא חלק על השו"ע שחייב למחוק את כל האות שחלקה נכתבה בפסול [כגון שבאמצע משיכת האות ר' היא נגעה באות שלפניה], הרי היה אמור להכשיר למחוק רק את החלק שנכתב לאחר הנגיעה, ולהשלימו; ולכן חידש שכל שהרמ"א התיר הוא רק בגיטין ששם אין חשיבות לתמונת האותיות אלא רק למה שאפשר לקרוא אותן לאחר הכתיבה, אך ציין שזה דלא כפר"ח והמג"א שהשוו גיטין לסת"ם; ובהמשך הסתפק האם פסול כסדרן דומה לפסול שלא לשמה שהוא מתחילת האות או לפסול של 'העשוי בפסול' שהוא רק בגמר האות, ורצה לומר שפסול שלא כסדרן גרע מציצית - ולכו"ע צריך שיהא כשר מתחילתו.

אמנם לענ"ד אין הכרח לדברי האבני נזר: א' - הפסול של חק תוכות מחשיב שאין כאן אות (סה"ת ר"ה) - אך אינו אמור כלפי כל האות אלא רק כלפי החלק שמתקן את האות מקלקולה [כמ"ש תה"ד (רכ"ח), שהוא מקורו של הרמ"א: "וכל חק תוכות שכתבו הגאונים בכה"ג על ידי מחיקה לא כתבו אלא דווקא שעל ידי המחיקה לבדה ניתקן האות מקלקולו, אבל היכא שעדיין צריך לכתוב ולהוסיף על המחיקה לשווייה אות בכה"ג לא נפסל משום חק תוכות"] - ולכן הרמ"א התיר להשלים אות שחלקה הראשון נעשה בפסול; ב' - האבר שנגע באמצעיתו באות אחרת פסול בפסול של 'אינו מוקף גויל' - יש להסתפק אם לא אבד שם אות ממנו - ויועיל להפריד את הנגיעה, או שאבד שם אות ממנו

והפרדת הנגיעה תחשב כפסול 'חק תוכות' (סה"ת ר"ה), ונוהגים להקל בתו"מ ולהחמיר בס"ת [וכן בתו"מ אם לא המשיך לכתוב] - שיש בהם תקנה לגרד את האבר ולכותבו מחדש - ומ"מ כל האבר שבו הנגיעה הוא יחידה אחת שנפסלה תוך כדי שנכתבה, ואין להתייחס לקו זה כאילו מחציתו שלפני הנגיעה נכתבה בכשרות ומחציתו שלאחר הנגיעה נכתבה בפסול, אלא כולו נכתב בפסול ולא רק מחציתו, ולכן גם הרמ"א מודה בזה - ואין צורך לחלק בין גיטין לסת"ם, וכ"כ הפר"ח והמג"א; ג' - הפסול של שלא לשמה אכן אמור בכל חלקי האות [ועדיין מועיל לעבור אח"כ על כל האות לשמה (בשו"ת כתב סופר ק"מ כתב שנחלקו בזה הראשונים)]; ד' - הפסול של 'העשוי בפסול' של אגד הלולב יתכן שהוא מתחילת האגד, כמ"ש הראב"ד; ה' - אך כל זה לא נוגע לפסול של 'שלא כסדרן', שאינו מטעם שלא לשמה או 'עשוי בפסול', אלא הוא נובע מהפסוק 'וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה' - ורק אות שלמה היא בכלל 'דבר' שצריך להכתב לאחר האות שלפניה, ולא חצי אות - כמ"ש הפמ"ג והסכימו עמו ערוה"ש והמ"ב, ולכן אינני רואה מה הכריח את האבני נזר לדמות פסול שלא כסדרן לפסולים אחרים שבהם יש שם פסול אפילו על מקצת האות.

אח"כ ראיתי שגם שבט הלוי (ו' ד') כתב על ראיות האבני נזר "ובאמת לא ראינו בכל ראיותיו דבר המכריע" [עם זאת סיים שיש לחוש לכתחילה לשיטתו].

וממילא סופר שנאלץ למחוק כמה מילים - יכול להשאיר את גגותיהם וראשיהם ולמחוק רק את הרגלים והירכות, ובכך גם ימנע את קלקול הקלף בעת הגירוד - שלעיתים גורם להתפשטות הכתב שכעת יכתב עליו שנית, וגם לא יקלקל את השרטוט [ויאלץ לשרטט שרטוט חלש ולא מקצועי].

בספר משנת הסופר (ט' א', ביאור הסופר ד"ה או האותיות) העירו שהסומך על הפמ"ג לא יסתפק רק בקלקול האותיות ע"י הפסקים, שאף בהפסקים שניכרים להדיא לעתים סופרים נכשלים לדמות בעצמם שדי בזה, אלא "ליזהר לבטל אותם לגמרי מצורתם שלא יהיו ניכרים כלל"; ועוד העירו שאין להסתפק במחיקת ראשי האותיות כי לדעת המקדש מעט אותיות ע', ש', וכדו' עדיין מותר לתקן שלא כסדרן כי צורתן עליהן - ויש לחוש לשיטתו ולא להסתפק במחיקת הראשים; אך ברור שאם מחק מהאות ת' את כל החלק הקדמי והשאיר ממנה רק צורת האות ד' - שדי בזה אך שכעת יש לפניו אות שלמה; ועוד כתבו שאף לשיטת האבני נזר היינו כשכבר כתב חלק ממש מהאות הבאה, ולא כשהותיר ממנה רק נקודה קטנה, שהחשש הוא רק אם יחסר חלק זה מהאות - אין עליו צורתו - ורק אז יש להחשיבו בתור חצי או רבע אות".

עוד כתב בספר משנת הסופר (ט' שעה"צ י"א) כתב שאף אם ינקטו כאבני נזר יש להקל בהעברת קולמוס על חלקי האותיות, בהסתמך על תשובת כתב סופר (יו"ד ק"מ ד"ה וע"פ), וסיימו בצ"ע; הקורא זאת עלול לחשוב שהכתב סופר הקיל בהעברת קולמוס על אותיות שנכתבו שלא לשמה, ולא כן הוא, אלא כל הנידון שלו היה כשאות מוקדמת של שם קודש בס"ת נפסלה, ומעוניין לתקן אותה, אלא ש"א ששמות הקדש צריכים להכתב כסדרן, ורק כלפי זאת הקיל

לתקנה, ואח"כ להעביר קולמוס על שאר אותיות השם כסדרן, "הוי ספק ספיקא שמא לא בעי כסדרן, ואת"ל כעי כסדרן דילמא הלכתא כראב"י דרבנן מודו דכתב ע"ג כתב הוי כתב... משום תיקון ס"ת וכבוד שמו הקדוש וכמה שמות שלא יבואו לידי גניזה, אין לנו להחמיר כ"כ".